

Περί συλλογικής μνήμης και κρίσεων στη λογοτεχνία και τις τέχνες

Οι κρίσεις της συλλογικής μνήμης¹ συνδέονται κατά κανόνα, όπως επανειλημμένα έχουν επισημάνει σημαντικοί φιλόσοφοι, ιστορικοί και εκπρόσωποι της πολιτισμικής θεωρίας, με «την ερμηνεία και τη δημόσια κατανόηση» ενός ή μιας ακολουθίας γεγονότων, τα οποία εξακολουθούν να προκαλούν τριγμούς στη δική μας κοινωνική, πολιτική, οικονομική και πολιτισμική επικαιρότητα². Πρόκειται συνήθως για γεγονότα που, όπως ο Εμφύλιος ή η τουρκική εισβολή στην Κύπρο, στο πλαίσιο της ελληνικής πραγματικότητας, εξακολουθούν να γίνονται αδιάλειπτα αντικείμενο ετερόκλητων αφηγήσεων και αναγνώσεων μεταξύ των ανθρώπων που τα βίωσαν άμεσα ή έμμεσα εκ του σύνεγγυς, ή έστω στο πλαίσιο μιας φαντασιακής συγχρονικότητας³.

Πέραν των επιμέρους κοινωνικών ομάδων ή εθνοτήτων, οι οποίες, συστηματικά ή περιστασιακά, τις υιοθετούν και τις προωθούν ως μέσο για την εξασφάλιση της επιβιωσιμότητάς⁴ και της αναγνωρισιμότητάς τους ή ακόμη και ως μηχανισμό στήριξης και επιβολής του θεσμικού τους ρόλου στο παρόν, οι αφηγήσεις και οι αναγνώσεις αυτές ανατροφοδοτούνται και από άλλες πλευρές. Συχνά παρατηρείται το φαινόμενο άνθρωποι που δεν έχουν άμεση ή έμμεση βιωματική πρόσβαση στα επίμαχα γεγονότα –μεταξύ άλλων, στοχαστές, λογοτέχνες, καλλιτέχνες και δημιουργοί– να θεωρούν σκόπιμο να παρέμβουν με το έργο τους στον επίσημο ή τον άτυπο δημόσιο διάλογο που αναπτύσσεται με αφετηρία ή με αφορμή αυτές. Όταν οι παρεμβάσεις τους δεν έχουν ως στόχο τη σύνδεση απλώς και μόνον του ονόματός τους με θέματα που απορρέουν ή που εκ των υστέρων συσχετίζονται με τις αφηγήσεις αυτές, μπορεί να αποδειχθούν σημαντικές για την απόδοση και τη δημόσια κατανόηση ενός βιώματος που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά ως σημείο αντιλεγόμενο.

¹ Η Τιτίκα Καραβία διδάσκει στο Τμήμα Διαχείρισης Πολιτισμικού Περιβάλλοντος και Νέων Τεχνολογιών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και είναι μεταδιδακτορική ερευνήτρια Θεωρίας της Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (ως υπότροφος του Ι.Κ.Υ.).

Η συντήρηση μέσω του θεωρητικού λόγου ή του καλλιτεχνικού έργου ανάλογων απόψεων, οι οποίες υπονομεύουν την ενιαιότητα της συλλογικής μνήμης, έχει ως αποτέλεσμα να έρχονται στο προσκήνιο αντικρουόμενα βιώματα, τα οποία ερίζουν για μια ηγεμονική θέση στο παρόν και είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με μια ευρύτερη κοινωνικοπολιτική, οικονομική και πολιτισμική κρίση. Αυτό που εντέλει επιτυγχάνεται είναι να αναβιώνει το παρελθόν μέσα από την οπτική του παρόντος, να *παροντοποιείται* ως σημείο αντιλεγόμενο και να υποβάλλεται η αίσθηση ότι παραμένει ενεργό, υπό διαπραγμάτευση και αναμόρφωση.

Η λογοτεχνία και οι διάφορες μορφές τέχνης αξιοποιούν τη δυναμική του ενεργού παρελθόντος και εμπλέκονται σε έναν ατέρμονα διάλογο μαζί του, μέσω του οποίου διασφαλίζονται οι όροι της διαρκούς ανατροφοδότησης του χθες από το σήμερα ως «παρόντος παρελθόντος»⁵. Αναδεικνύοντας τα αιτήματα και τα διλήμματα που ανάγονται σε αυτό αλλά και προβάλλοντας συγχρόνως τις δικές τους ενστάσεις και αντιστάσεις, δρουν καταλυτικά στη διαδικασία κανονικοποίησης της συλλογικής μνήμης. Ως προϊόντα ανθρώπων που, σε συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, αναπλάθουν μια κοντινή ή μακρινή τους ιστορική στιγμή σε μια αισθητική μορφή ή με μια τεχνοτροπία που έχει διαγράψει τη δική της ιστορική διαδρομή και έχει αποκτήσει μέσα στον χρόνο τις δικές της πολιτισμικές συνδηλώσεις, μετέχουν στη διαμόρφωση της επίσημης μνήμης του μέλλοντος μέσα από τη διαρκώς ανατροφοδοτούμενη διάδρασή τους με τους εξίσου καθορισμένους χωροχρονικά αποδέκτες τους: τους αναγνώστες, τους θεατές, τους ακροατές ή τους επισκέπτες τους. Μακράν συνεπώς του να λειτουργούν ως απλά αποθετήρια βιωμάτων και μνήμης, εξασφαλίζοντας τη μετάδοσή τους από γενιά σε γενιά, αναδεικνύονται σε βασικούς συντελεστές μιας εν εξελίξει πολιτισμικής διεργασίας. Η δυναμική τους διαφαίνεται στους τρόπους που διαχειρίζονται, εκθέτουν και αναδιαρθρώνουν με ποιητικά μέσα τις μνήμες, βιωμένες ή μη, των οποίων γίνονται φορείς: ανοικειώνοντας τα αρχικά συμφραζόμενα, αναδιατάσσοντας τη σειρά των γεγονότων, αναδιανέμοντας τους ρόλους, προβαίνοντας σε συσχετισμούς που αλλάζουν την ιδεολογική, την αξιολογική ή την ηθική διάσταση των γεγονότων. Πέρα όμως από τις τεχνικές και τα μέσα, η προσφορά και η σημασία τους έγκειται στην ικανότητά τους να δημιουργούν εύκολα ανακλήσιμες πολιτισμικές εικόνες, οι οποίες μέσω των αρχικών αποδεκτών τους μετεγκαθίστανται σε οικεία ή μη προς τις αρχικές μνήμες περιβάλλοντα. Έτσι, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί η λογοτεχνία και οι τέχνες «είναι ικανές να προκαλέσουν το ενδιαφέρον για την ιστορία άλλων ομάδων και να δημιουργήσουν νέου τύπου δεσμούς»⁶, βασισμένους όχι πλέον σε βιώματα που μεταδίδονται από γενιά σε γενιά αλλά σε μνήμες *ασυνεχείς*, που έχουν τον τρόπο να παρακάμπτουν όρια και σύνορα και να αναπλάθουν βαθμιαία, ανεπαίσθητα και αποτελεσματικά το πολιτισμικό τοπίο του παρόντος⁷.

Στις μέρες μας εύκολα κάποιος μπορεί να διαπιστώσει ότι ο δημόσιος χρόνος

έχει προ πολλού αποικιοποιηθεί από εκδηλώσεις επετειακού χαρακτήρα και, αντιστοίχως, ο δημόσιος χώρος από μνημεία-αναθήματα σε ένα χθες που καταλήγει να φαντάζει μάταιο, χωρίς «τον οργανικό, κατηγορηματικό και πιεστικό χαρακτήρα»⁸ που είχε άλλοτε, καθώς υπόκειται σε απρόβλεπτες χρήσεις, ανάλογες των στόχων που θέτει και των συνθηκών που διαμορφώνει το παρόν. Όσο και αν με αυτόν τον τρόπο φαινομενικά πραγματοποιείται η διασύνδεση παρόντος – παρελθόντος και καλύπτεται το αίτημα για εθνική και πολιτισμική ενιαιότητα μέσα στον χρόνο, το χρέος της μνήμης δεν παύει να προσκρούει στη γενικευμένη τυραννία του παροντισμού, η οποία τις τελευταίες δύο δεκαετίες γίνεται ολοένα και περισσότερο αισθητή: «το παρόν στα μάτια του κοινού θνητού δεν προέρχεται πλέον από την αργή ωρίμανση του παρελθόντος, δεν αφήνει να διαφανούν οι προοπτικές ενός επικείμενου μέλλοντος, αλλά επιβάλλεται ως ένα ολοκληρωμένο γεγονός, καταπιεστικό, του οποίου η αιφνίδια ανάδυση παρεμποδίζει το παρελθόν και παρακωλύει τη φαντασία του μέλλοντος»⁹.

Αυτό όμως που δυσχεραίνει έτι περαιτέρω τη θέση και τη στάση μας έναντι του παρελθόντος είναι το γεγονός ότι ο παροντισμός, με τον παρεπόμενο επεκτατισμό του παρόντος σε βάρος του παρελθόντος και του μέλλοντος, τείνει πλέον σταθερά να μετεξελιχθεί σε μια συνεχή απόπειρα υπέρβασης του παρόντος ως παρόντος, σε μία παρελθοντοποίησή του ανάλογη του τρόπου που εικάζεται ότι θα το προσεγγίσουμε κριτικά όταν και χρονικά πλέον θα αποτελέι παρελθόν¹⁰. Η τακτική αυτή, ιδιαίτερα προσφιλής στα σύγχρονα οπτικοακουστικά μέσα ενημέρωσης, τα οποία επιβάλλουν τον σχολιασμό επί του γεγονότος σε βάρος του ίδιου του γεγονότος, επιτείνει τη σύντηξη του παρόντος σε ένα μετα-παρόν, το οποίο το καθιστά παρωχημένο πριν καν αυτό προλάβει να αναπτυχθεί πλήρως και να μπορέσει να καταγραφεί ως ανθρώπινο βίωμα.

Εκκινώντας από αυτές τις επισημάνσεις και τις διαπιστώσεις, το παρόν αφιέρωμα στρέφεται στη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο, το θέατρο, τον έντεχνο χορό, τα κόμικς, τα γκράφιτι και την ψηφιακή τέχνη, σε μια προσπάθεια να προσεγγίσει το θέμα μέσα από μια διακαλλιτεχνική προοπτική, εκθέτοντας και αντιπαραθέτοντας απόψεις θεωρητικών και στοχαστών ως προς:

- τον βαθμό στον οποίο η λογοτεχνία και οι διάφορες μορφές τέχνης ενισχύουν, συντηρούν ή υποθάλπουν τον *κορεσμό* της συλλογικής μνήμης·
- τη δυνατότητά τους ή την αδυναμία τους να αποτρέψουν την παγίωση αυτού του κορεσμού και την παρεπόμενη επιβολή μιας προσεκτικά μεθοδευμένης δημόσιας αμνησίας·
- τον ρόλο τους, ως μορφές αντίστασης ή συμμόρφωσης, στις συνεχείς ανακατασκευές του παρελθόντος μέσα από την προοπτική του παρόντος και τις επιδιώξεις που αναπτύσσονται για το μέλλον.

Αν θεωρήσουμε, παραλλάσσοντας τη γνωστή ρήση του Wittgenstein, ότι τα όρια της μνήμης μας είναι τα όρια του κόσμου μας, θεωρώ σκόπιμο να κλείσω αυτό το εισαγωγικό σημείωμα επισημαίνοντας την αλλοίωση την οποία συνεπάγεται για τον βιωμένο και τον βιωματικό μας χρόνο η ασφυκτική συρρίκνωση του χώρου της ατομικής μας μνήμης αλλά και της συλλογικής μας συνείδησης στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο σκηνικό. Η ανταλλαγή απόψεων που είχα με τους συγγραφείς των άρθρων κατά την προετοιμασία του αφιερώματος ενίσχυσε την παραπάνω άποψή μου με νέα επιχειρήματα και με οδήγησε στη διατύπωση των ακόλουθων ερωτημάτων: Ποιος εντέλει μπορεί να είναι ο *ουδός της παραμόρφωσης* της μνήμης, το κατώφλι πέραν του οποίου η εικόνα του παρελθόντος φαντάζει ανοίκεια και αλλότρια; Μήπως τελικά κινδυνεύει ο σύγχρονος άνθρωπος να εγκλωβισθεί σε μια αδιέξοδη *ατοπία*; Στα κείμενα που ακολουθούν ο αναγνώστης δεν θα βρει τις ενδεδειγμένες απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, αλλά τα μέσα για να αρχίσει να προβληματίζεται, να αναζητά την αθέατη όψη των πραγμάτων και να ανοικειώνει το προφανές.

Βιβλιογραφία

- Altounian, Janine, *La Survivance. Traduire le trauma collectif*, πρόλογος: Pierre Férida, επίμετρο: René Kaës, Dunod, Paris 2000.
- Augé, Marc, *Πού χάθηκε το μέλλον*., μετάφραση: Ξανθίππη Τσελέντη, επιμ. κειμένου: Σπύρι Ρηγοπούλου, Πολύτροπον, Αθήνα 2008.
- Halbwachs, Maurice, *La Mémoire collective* [1950], κριτική έκδοση – επιμέλεια: G. Namer, Albin Michel, Paris 1997.
- Hartog, François, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Éd. du Seuil, Paris 2003.
- Karavia, Panagiotia, *Le Dialogue dans le récit de témoignage de la Première Guerre Mondiale*, Presses de l'A.N.R.T., Lille 2006.
- Nora, Pierre, «L'ère de la commémoration», στο Pierre Nora (επιμ.), *Les Lieux de mémoire* 3, συλλ. «Quarto», Gallimard, Paris 1997, σ. 4687-4719.
- Ricoeur, Paul, *Temps et récit 3. Le Temps raconté*, Éd. du Seuil, Paris 1985, ανατύπωση συλλ. «Points».
- Ricoeur, Paul, *La Mémoire, l'histoire et l'oubli*, Éd. du Seuil, Paris 2000.
- Rigney, Ann, «Portable Monuments: Literature, Cultural Memory, and the Case of Jeanie Deans», *Poetics Today* 25:2, 2004, 361-396.
- Suleiman, Susan Rubin, *Crises of Memory and the Second World War*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2006.
- Terdiman, Richard, *Present Past. Modernity and the Memory Crisis*, Cornell University Press, Ithaca/London 1993.

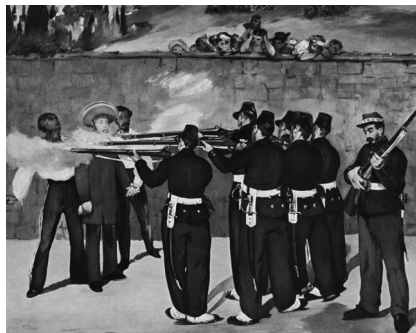
Σημειώσεις

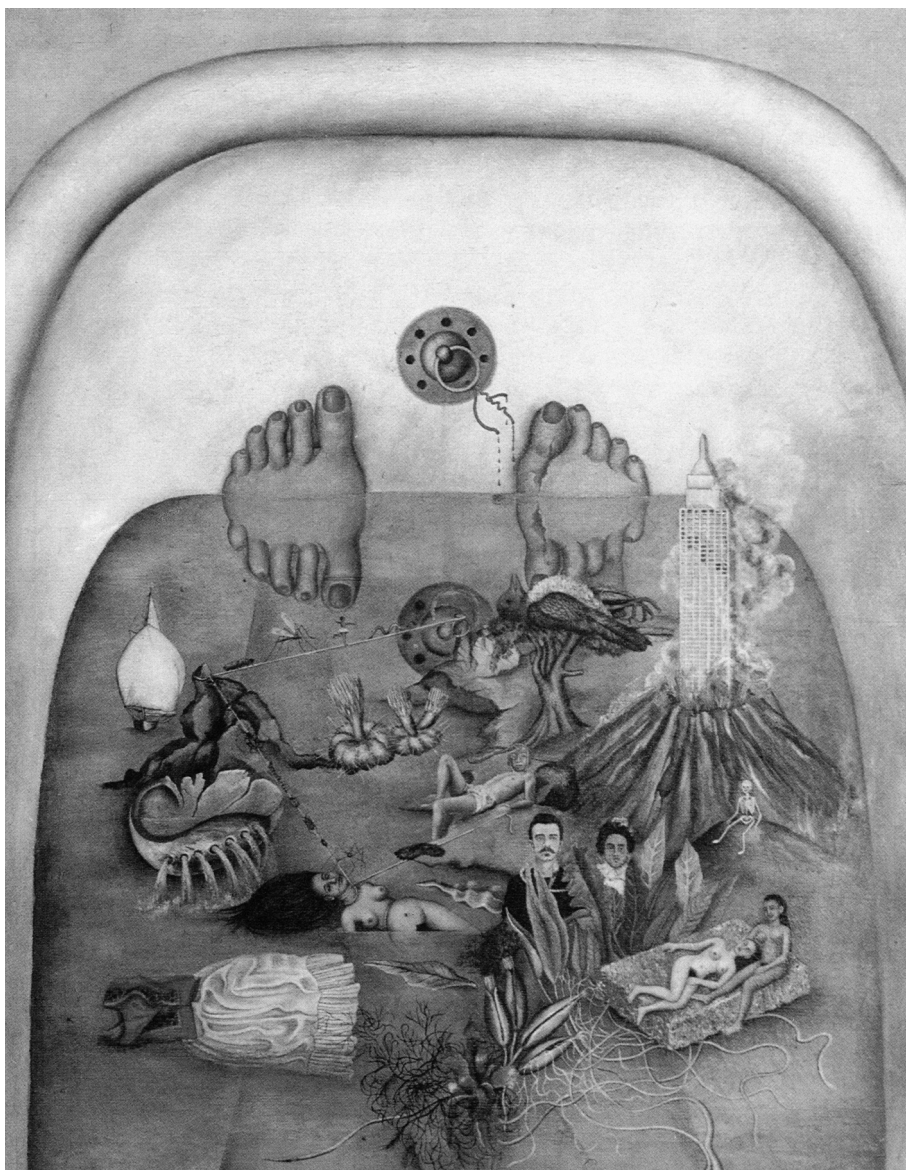
1. Βλ. M. Halbwachs 1997.
2. Υιοθετείται εδώ εν πολλοίς το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσει η Susan Rubin Suleiman τη θέση της περί των μνημονικών κρίσεων (2006, σ. 1-10), χωρίς ωστόσο να ακολουθείται ο προσανατολισμός ή οι συγκεκριμένες στοχεύσεις του θεωρητικού της εγχειρήματος.
3. Ως προς τον τρόπο με τον οποίο παρεμβαίνει η *συγχρονικότητα* (contemporanéité) —«δομή διαμεσολάβησης», κατά τον Paul Ricoeur, «ανάμεσα στον ιδιωτικό χρόνο του ατομικού πεπρωμένου και στον δημόσιο χρόνο της ιστορίας» (1985, σ. 206· η μετάφραση δική μου)— στην αφηγηματική ανάπλαση ενός βιωμένου γεγονότος, βλ. P. Karavia 2006, σ. 199 κ.εξ.
4. Για τις ψυχαναλυτικές προεκτάσεις του όρου αλλά και την προτεινόμενη εφαρμογή της σχετικής προσέγγισης σε αυτοβιογραφικού τύπου κείμενα, βλ. J. Altounian 2000.
5. Βλ. R. Terdiman 1993.
6. A. Rigney 2004, σ. 389.
7. Η δυναμική της λογοτεχνίας και των διαφόρων τεχνών να διαμορφώνουν νέες εκλεκτικές συγγένειες αξιοποιώντας τις ασυνεχείς μνήμες εξακολουθεί να αποτελεί θέμα προς συστηματική διερεύνηση. Η σχετική παρατήρηση της Ann Rigney (2004, σ. 389 κ.εξ.) παραμένει επίκαιρη, παρά τη συνεχή επέκταση που γνωρίζει ακόμη και σήμερα το πεδίο έρευνας των πολιτισμικών σπουδών.
8. P. Nora 1997, σ. 4696· η μετάφραση δική μου.
9. M. Augé 2008, σ. 99.
10. Βλ. σχετικά F. Hartog 2003, σ. 127.

Φραντζίσκο Γκόγια, 3 Μαΐου 1808, 1814.



Εδουάρδος Μανέ, «Η εκτέλεση του Μαξιμιλιανού», 1867-68.





Frida Kahlo, «Τι μου έδωσε το νερό», 1938.